

8629

SMÅLAND

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Skede

5/7 1935

Nilsson, C.G., 1935

Svar på ULMA:s frågelista M 43 Kvarnar
och malning

22 bl.4:o
2 fotogr.

/Se även tidningsurklipp nr 1375!/
8629

Frår på Landsmålsarkivets frågolistå N. 43
Kvarnar och malning

Malå, krosså, stampa, ståta, men åven gnuggå och gno åro de vanligå benåmningarna hår för ått framstålla ett pulver ell. mjål av t. ex. såd, salt, ben, kaffe etc.

Stenar, som brukats av våra urinnevånare till ått gnuggå eller gno sån der så den på, för ått såmedelst bereda mjål, hitades för några år sedan i ett röse å Bye-stads ågor i Ålseda socken. Huruvida dessa kallats "kvarnstenar" kånner jag ej, men med ordet kvarn menå vi hår en mekanisk ånordning, d. v. s. med roterånde delar. Dock, en efteråpning till det förstnåmnda såttet, nåml. till ått gnuggå eller gno har fortlevat till in i senå tidern hos våra gamla

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

målare, som tillredde sina färger genom att riva dem på en trall (målarehall) av tälj eller kalksten, vars storlek i regel var i längden c:a 75 cm. och bredden 50 cm., samt hade en tjocklek av omkr. 6-8 cm. Rivningen skedde med en sten som ^{fördes med händerna} ~~hålls i handen~~ och kallades löpare.

Våra dagars hornkvarnar, som visserligen börjar bliva mer och mer sällsynta, liknade i huvudsak "fig 8." Gamla hornkvarnsstenar, som finnes bevarade till dags dato ~~och~~ äro tillverkade av vanlig gråsten (gneis), men icke sällan av en mycket lös stenart, den s. k. ler-skipfern. Mycket små stenar (löpare) c:a 19 à 20 cm. i diam. säges ha varit till saltkvarnar. Eljest brukades i regel fördomdags att med en rund sten krossa salt i en järngryta. När grytan spräckts eller sönder i kanten, gjorde

ingenting till saken, blott den var hel i botten.
 Kaffe och kryddor stöttes i regel i en mör-
tel (i det närmaste likt fig. 2.) Stöten var dock
 gjuten så att vilken dera ändan som trälet
 kunde användas att stöta med.

Rivning eller krossning av potatis var två
 olika metoder. Till rivning användes förr
 ett s. k. rivejärn eller revejärn. Det var då man
 ur rå potatis ville tillägna sig stärkelsen.
 Numera rives även potatis på kvarn, en ro-
 terande rulle, försedd med en plåt av sam-
 ma beskaffenhet som nyss anförda rivejärn.

Till man däremot krossa potatis, en me-
 tod, som förr brukades för att dryga ut mjö-
 let vid bakning, de är då rågsörden slog-
 get, kokades och skalades potatisen, varefter
 den krossades i kvarn, potatiskvarn, som be-
 stod av en konisk rulle, skuren i skruvform,

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
 SMÅL. SKEDE
 Frgl. 43

liknande rullen i en vanlig köttkvarn, utom
 det att rullen var konisk i motsatt riktning.
 Denna rulle kringvreds också med en vev,
 och roterade i en anpassad kåpa eller stam-
 me, som överst hade ett hål, liksom i en
 köttkvarn, däri potatisen inmatades. Kåpan
 eller höljet kring rullen, som var 18 à 20 cm.
 lång, var fastsatt vid en c:a 45 à 50 cm. lång
 bräda. När nu denna bräda lades på en stol
 och man satte sig därpå, kunde man samti-
 digt fasthålla kvarnen samt sköta både vev-
 ringen och inmatningen. Hela denna till-
 ställning bestod uteslutande av trä.

En annan sorts potatiskross ses i "Meddel.
 fr. N. Smål. Fornminnesförening" II D. (ärg. 1910)
 sid 83 rörande brännvinsbränning. Sådana
 användes ännu i våra dagar för krossning
 av kokt potatis till svinföda.

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
 SMÅL. SKEDE
 Fgl. 43

Kvarnstenarna gå vanligen under namn av över- och understen, men även för liggaren och löparen. Den senare vilande på sitt segel, (de gamle sade säjfel) och trälet i mitten på "löparen" kallas öga. Löparen till hemkvarnar hade också ett hål för pinnen eller handtaget, men något särskilt namn på denna pinne, varmed kringvidningen skedde, har jag aldrig hört här. Seglet till en hemkvarn hade sin styrning på en dubb, som var ställbar i stenstolen, för höjning eller sänkning av löparen. Detta kallades i regel att lätta ell. tynga kvarnen, men även lätta och lägga åt.

Större kvarnar, eller med utvärling försedda såsom t.ex. vattenkvarnar, har långjärn. (utt. långjån på bygdens genuina språk. Långjärnets hals har sin styrning i bussen. Fästning

En gissgäta här om har jag förut insänt t. L. A.

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

gen kring, långjärnet sker medelst en yllelapp, hålst en gammal benling eller strumpföta och denna, som fastspikades på bussen, sedan långjärnet eller bussen blivit vederbörligen insmort med talg, kallades busskåpa.

Långjärnets nedre ändan var omsorgsfullt städat och hårdat för att motstå slitning eller varmgång, synnerligast om det hade att uppbära stora tunga stenar. Nyare tiders långjärn förses med en löstagbar stältapp i nedre ändan, kallad dubb.

Lagret, däri dubben har sin gång o. styrning, kallas lampa, och består av en stältärning som ligger i en s. k. stälpanna, vilken är flyttbar medelst ställskruvar från "lampans" fyra sidor. I äldre tider bestod detta lager av blott tärning och stälpanna vars utseende liknade vidstående skiss,

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

och var nedfällt i själva lampestäcken som
uppbar lagret. För att då kunna inrikta
stälspannan hade man att med det kilar
flytta hela "lampestäcken" antingen i längd-
riktning eller i sidolek. Ändarna av denna
stäck var emellertid infälld i ett par s. k. dynor
vilka i sin tur kunde höjas eller sänkas i förhåll-
lande till undre stenens tjocklek eller slitning.
Den ena av dessa "dynor" gick under namn av
lättdyna därigenom att dess ena ända vilade
på lättestängen eller lättestänga varmed inställ-
ningen skedde. Medelst en flyttbar pinne o.
därtill en trappformig kil mellan pinnen och
lättestängen kunde inställningen ske ganska
noggrant. Allt detta var kombinerat med fy-
ra stolpar och kallades med ett gemensamt
namn för stenstolen, som var placerad i
nedre kvarnhuset över den s. k. koggrava.

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

På långjärnet befanns valalöhta i vilken kogghjulet, som satt på inre ändan av hjulstocken och roterade i förutnämnda "kugga-grav", grep in med sina kuggar. "Valarna" i "lyktan" voro merendels av oxel men till kuggar i det stora dreshjulet nöjde man sig med björk. Där man nu fordom dags använde sådana valalykter av trä voro långjärnen till sin största längd platta, c:a 7 à 8 em. ^(bredda) och omkr. 4 em. tjocka. På denna platta delen var lyktan fastbilad men för att "säkra" den vid en eventuell lossning, var långjärnet försatt med träl vari en sax kunde instötas eller annan sprint indrivnas under lyktan.

Våra äldsta vattenkvarnar näml. lotkvarnar - i ental lota - voro utrotade före min tid, men lämningar eller platser här där ett par sådana lär ha funnits äro ^{än i dag.} synliga.

Med ordet skvalta betecknade man här egentligen en sådan kvarn, som vid vattenbrist nätt och jämt kunde hållas igång d. v. s. var byggd vid någon bäck eller mindre vattendrag såsom t. ex. forna tiders s. k. husbehovskvarnar som i regel endast kunde gå höst och vår. Andra, nämligen tullmjölskvarnar eller tullkvarnar, vilka nästadelns voro anpassade att kunna hållas igång året runt, kallades vanligen kvarn (man säger också kvån eller kvåna.)

Antingen det nu gällde skvalta, eller kvarn i vanlig bemärkelse, så var huset byggt i 2:ne våningar, öppe sta och ne sta kvårn huset; (Övre och nedre kvarnhuset.) Det övre stod därtill i förbindelse med en liten kammare, kvåna kamma'n, vilken var försedd med eldstad för att kunna hållas uppvärmd under den kalla årstiden, dels för mäldaböndernas räknning,

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

men även för mjölnaren själv, som där t.o.m. hade en säng, där han kunde ta sig en välbehövlig tupplur under stunder kvarnen ej karvade tilllym. Vid tider då det rådde krångmål vid dessa tullkvarnar brände icke sällan att de ringa trällas igång oavbrutet både natt och dag, ja en gammal mjölnare vid Hållaryds kvarn här i Skede, Jonas Jonsson (Dalman) berättade en gång om ett sådant år och sade: "Det året hade jag inte börra å me ifrå heljämässe å te jul."

Den lilla kvarnkammaren var emellertid skådeplatsen för många trevliga pratstunder och många lyckade eller roliga skämt. Gubbarna gjorde sig ej så bråttom då de kommo med sina påsar på ryggen eller sina lass efter häst eller stutar. Det gick för sig att få mala hem om man väntade tillräckligt länge, och då fördrev man väntetiden med reflektioner över dagsbrändelserna,

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

sågner från fordom och minnen som löka fram.
 Dylikt sällskapsliv har undekt. varit med om
 otaliga gånger, ty i min barndom var - ss. synes
 å närslutna storskäpskort - icke långt mellan
 mitt hem och gamla Fure damms kvarn.

Men nu åter till själva kvärnverket: Den und-
 re stenen eller liggaren lades i övre kvarnhuset
 på själva golvet som hade sitt stadiga underlag
 av den förutnämnda stenstolen. Stenen inbänka-
des sedan med en c:a 18 à 20 cm. bred ring av brä-
 der eller plank, till samma höjd som stensens tjock-
 lek. Denna kallades också stenabänken, och i
 samma mån "liggaren" blev tunnare genom slit-
 ning, sänktes stenabänken genom att borttaga
 en bräd- eller plankring.

På stenabänken vilade bingen, som anting-
 en var laggad, och således rund som stenen, men
 vid gamla kvarnar mestadels gjord 8-kantig.

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
 SMÅL. SKEDE
 Fgl. 43

På bingen hade skruven sin plats däri så den förmades. "Skruven" var fyrkantig, men nedåt avsmalnande och slutade nederst med en strutformig öppning. Därunder hängde skoer, från vilken såden medelst skakning matades ned i löparens öga.

Skakningsanordningen bestod i äldre tider av en ring av plattjärn, fasthilad i ögats överkant, vilken invändigt var försedd med ett par kilformiga avsätser eller förhöjningar. När nu den s. k. skakevalen, som med sin nedre ända släpade mot denna järnskena och sattes i rörelse av de kilformiga ojämnheterna i nämnda ring, påverkade denna i sin tur skoer, som med sin främre ända hängde i en rem av råläder. Medelst en trissa med sparr eller rulle med kil kunde skoer höjas och sänkas för olika matning, vilket kallades att ge kvarnen mer eller mindre måld.

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

Mångens fäder, synnerligen om av naturen
marken var så danad, bestod undre kvarnhu-
set av sten, det övriga av trä.

Vattentjulet, som satt på tjulstocken, hade
en överbyggnad av bräder kallad tjulhuset. Själ-
va tjulet var olika byggt allt efter som man hade
under-, bröst- eller överfall. Vid mycket låga
fall voro hjulen försedda med raka skovlar,
men eljest knåskovlar. Vid under- eller bröstfall
betjänade man sig av stråkbotten under tjulet
för att tillvarata nästa möjliga kraften ur vattnet.
Överfallstjulen hade däremot en beklädnad av brä-
der inuti själva hjulet, men något särskilt namn
på denna "klädsel" känner jag ej till.

Hjulstocken var vanligen av ek, men nå-
gon gång av kärnfullt fur. I vardera ändan
av hjulstocken satt en nål som hade till lager
en sten vilken uppbars av eller vilade på nåldyna.

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

Till hjulet leddes vattnet genom en juta,
 men även kallad ränna. Det senare namnet
 förekom mest vid överfallshjul, vilka i regel voro
 anpassade för små vattenmängder. Var det dår-
 ligt avlopp för vattnet som skulle lämna hju-
 let, sådes att hjulet gick i bakvatten.

Jutan sammanhölls med okan (utt. öken),
 på c:a 4 fots avstånd från varandra. Varje sådant
 okan bestod av 2:ne stolpar som förenades med
 en över- och en underliggare. I nedre ändan
 var jutan försedd med ett stämme, vars de-
 lar kallades stämmebord, stämme stolpe och
stämme stång. I stället för stång betjänade man
 sig somligstades av en rulle som med sin ena
 ända gick in genom kvarnväggen. Kring denna
 rulle gick en järnhättning som med sina båda
 ändar voro fästade, över och under rullen, vid
 stämme stolpen. (Se det runda hålet und. den

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
 SMÅL. SKEDE
 Fgl. 43

lyrkantiga gluggen på steroskåpsfotat).!

Vid igångsättningen av kvarnen sades dra på,
men även släpp på och att stanna densamma bette
att stamma.

Malat ur skorn var brukligt då man stan-
nade kvarnen och skedde alltid vid ombyte av
såddeslag såsom vid övergång från havre till
råg. Förma på eller slä på äro här de vanliga
benämningarna vid påfyllning av såden i skruven.

Det mjöl, som lade sig på storbänken mel-
lan löparen och bingen kallades ringmjöl och
utloppet för mjölet, som ledde ned i under vä-
ningen kallades drumma eller mjölfälle, vilket
var försedd med ett spjäll, för avstängning av mjöl-
fällningen medan ombyte av säck skedde.

Då stenarna skulle tractas och man hade av-
lyftat skruven och bingen samt uppsöpat ring-
mjölet, placerades mellan väggen och löparen

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

ett par klotsar till stöd kallad sogga. Därefter lyftes stenen i främre kanten med ett spett och en keil, vilken även här kallades läst, sköts in under löparen. Sking en i taket eller över stenen befintlig rulle, kallad vinnerulle löpte nu en kätting som angjordes i stenens öga och genom att rullen var försedd med genomgående hål i båda ändarna, i vilka rear (i ental see) kunde instkjutas, gick det alltså för två man (en i vardera ändan av vinnerullen) att vinna upp kvamen (stenen).

Hackningen skedd dels med pikhacka o. dels med brehacka. Den senare för räfflorna. Hackningen närmast bussen eller ögat kallades gröpet längre utåt kanten njölgingen. Innan hackningen tog sin början smetades stenarna med vattendränkt träkol. Räfflorna ansågos nödvändiga, enär man fick bättre skär på stenarna och f.ö. verkade luften, som

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

därigenom kom att passera, avkylande på stena-
narna och mjölet.

Var nu kvarnen lös i bussen, hade man att
omse denna innan man fick lägga ner stenen.
Med ett bussejarn bereddes möjlighet att kunna
driva in träkilarna för att få styrningen normal.

Vanliga sammåldsstenar (av sandsten) voro
i regel hämtade från Trekanten i Kalmar län,
eller Tenhult i Jönköpings län. Dessa voro sam-
manfogade av flera delar, och måste således
sammansättas med järnband eller vara band-
dade. Stenar t. ex. från Lugnäs, Skaraborgs län,
förekomma också, fast mera sällan. Dessa vo-
ro däremot hela eller i ett stycke, men för säker-
hetens skull försägas även de med band. Lugn-
ässtenarna hade namn om sig att innehålla
skarpare gry än de försträmnade, men man be-
dömde även stenens skarphet allt efter som den

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

var bruten, näml. på flaska eller på stubb.

Stenarnas storlek räknades i spann: 8, 9, 10 och 11-spänn. (Varje spann = 6 tum):

Var en kvarn försedd med skalare, för att därmed kunna toppa råg, vars mjöl sedan kallades toppat rågmjöl, eller skrä horn till gryn eller vafflemjöl, ansågs den för dom vara ganska modernisrad. Ännu bättre var det om där fanns ståla eller stälstenar (kalksten) för finsiktning av råg eller vete. Av sparsamhetskäl undvek man många gånger att låta stålsikta m. kvarnsikta, för tullens skull, vilken då var 4 kappar på tunnan. Tulltaxan för sammåld var endast hälften eller 2 kappar per tunna.

Avskrädet som föll under skalaren kallades skräe, men efter råg och vete vid siktning kli. Var en kvarn försedd med grynverk, näml. för tillverkning av havregryn, fick avskrädet här

namn av sajer (sador) eller speter.

Råg till grötmjöl fordrade en särskild beredning. Den ugnstorkades då innan den fördes till kvarnen, för att där kunna rusmalas, d.v.s. beredas till grovt mjöl.

Tullen, däri tullen förvarades kallades tullkista. Avlörades mjölnaren genom att få andel av tullen sådes att han mol för kopp. Vid en bra kvarn och stort vräldalag kunde detta vara ganska inkomstbringande.

Dammens delar benämndes dampfäste, stskovet, flaken eller skibordet och floluckan eller dammfluckan.

För att hindra is att sugas in i vattehjulet, som hade det obehaget med sig, att skovelarna stundom trasades sönder, var jutan försedd med isgrind, ett av träspjälkar löstagbart galler. När läremot vattenet endast "kravade" eller "sörpade",

vilket vi här kallade luttra, måste justan befri-
as från isgrindan enär öppningarna mellan spjä-
larna då blevo alldeles igentäppta av luttra. Is
som sjest frös fast på hjulet under gängen befri-
ades från hjulet genom att isas av, ett arbete
som ej kunde gå för sig annat än vid stillestånd,
och då ett avbrott i driften många gånger föll sig
besvärlig eller knappast gav tid därtill, tillgrip
man den åtgärden att elda i hjulhuset. Skede hju-
let under natten eller vid ett längre stillestånd
frusit fast gällde det att isa loss. När hjulet blev
mycket belastat med is hände icke sällan att
även hjulnälarna lossnade i hjulstocken, och
då var det att tillgripa samma åtgärd som när
kvarnen var "lös i bussen."

Att ovala i dämningar var någon benämning
som var känd här men sällan behövde tillämpas
annat än vid skvaltorna, och dessa voro utrotade

före min tid. Sådana hade funnits på ett par ställen i Skede Skatteg. ågor, näml. vid Skarnarp och Brunsbäck. De vid Emmån ^{Lörr} befintliga, näml. Stenkvill, Ulvadamm, Turedamm, Hållaryd och Sjunnen hade alltid fullt mälsvatten. Likaså ett par mindre näml. Brändekvarn och Ljungby vilka gingo vid överfall men fick sitt vatten från ovanför befintliga små sjöar. Av alla dessa nu nämnda Skede-kvarnar finnes blott Hållaryds kvar.

"Det rinner mycket vatten medan mjölnaren sover", var ett ordspråk som gott kan inflikas i detta sammanhang, och fann sin tillämpning på att mycket sker medan vi sova.

En sak som icke heller bör falla i glömska var: Det hände icke sällan någon i maldalaget kom till kvarnen och var i trängande behov att få malet fortast möjligt och förebar både ete och annat skäl för sin brädska. Om en sådan

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

kunde mjölnaren sedan yttra: "Då ginge väl an om de komme te kvarnen när de blir mjöllösa, men de ska alltid vänta te sista speta setter i növa."

Och så till sist en gåta:
"Vad är det som springer och springer och skiter vitt?
Svar: Kvarnen."

Brunshults Skede den 4 juli 1935
C.G. Nilsson

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

8629 C. G. Nilsson. ULMA:s fröjel.
M. 43 kvammar o. malning
Ske de.

film nr 1032

8629. C. G. Nilsson. Svan på 29. 43
Kvarnar o. malning, Skede.

ULMA 8629. C. G. Nilsson. 1935
SMÅL. SKEDE
Frgl. 43

Film 1033.